

■ УДК 930.2:[738.04](477.5)

<https://doi.org/10.31516/2410-5325.060.26>

А. Л. Щербань, кандидат історичних наук, старший викладач, Харківська державна академія культури, м. Харків

kozaks_1978@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА (ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ)

Підсумовано інформацію про найважливіші для розуміння знакового наповнення традиційної орнаменталістики кераміки Лівобережної України публікації. Звернуто увагу на факт студювання здебільшого в контексті вивчення окремих археологічних спільнот (із ширшими, ніж досліджувана територія теренами) як носія інформації про окремі вірування та уявлення з посиленням аргументованості висновків.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, кераміка, орнамент, семантика.*

А. Л. Щербань, кандидат исторических наук, старший преподаватель, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА (ІСТОРІЯ ІЗУЧЕННЯ)

Подытожена информация о наиболее важных для понимания знакового наполнения традиционной орнаментации керамики Левобережной Украины публикациях. Обращено внимание на факт ее изучения преимущественно в контексте анализа отдельных археологических сообществ (с более широкими, чем исследуемая территория границами) как носителя информации об отдельных верованиях и представлениях с усилением аргументированности выводов.

Ключевые слова: *Левобережная Украина, керамика, орнамент, семантика.*

A. L. Shcherban, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE ORNAMENTATION OF CERAMICS OF THE LEFT-BANK UKRAINE AS A SEMIOTIC SYSTEM (THE HISTORY OF STUDIES)

The aim of this paper is to analyze the works of researchers of the early 20 — 21st centuries on the ornamentation of ceramics, as a semiotic system.

Research methodology. Eight major publications on the subject (monograph, scientific journal) have been reviewed.

Results. The author gives a summary of the information on the most important for the understanding of the iconic content of the traditional ornamentation of ceramics of the Left-bank Ukraine publications. Attention is paid to the fact of its study mainly in the context of the analysis of individual archaeological communities (with wider borders than the territory under study) as an information carrier about individual beliefs and beliefs with an increase in the reasoning of the conclusions.

The dynamics of the development of this phenomenon has not been explored before. The paper concentrates on the process of finding scientific approaches, on the basis of which researchers have sought, on the one hand, to study the structure of the ornament, motives, and on the other — to identify the semantics of various elements. The most systematic study of the semantics of ornaments of a logical cultural and historical community has been with the focus on the artifact proper to it. The use of materials in the Left-bank Ukraine began in this context by publishing the articles and a single monograph. The reasons for the solution of the issue expressed by Vasily Gorodtsov have been obtained in the twentieth century. In the «calendar» ornaments on the ceramics, a generalized representation of the main segments of time during the year is displayed. Since it was impossible to use such ornaments as calendars in the modern sense of the word, the inhabitants of the Left-Bank Ukraine depicted them in order to facilitate the successful passage of certain economic cycles through magical actions with the use of clay products.

Novelty. An attempt is made in this paper to show the information on the ornamentation of ceramics of the Left-bank Ukraine as a semiotic system in the history of its studies.

The practical significance. Scholars can use this article to write papers on the history of Ukrainian culture.

Key words: *Left-Bank Ukraine, ceramics, ornament, semantics.*

Постановка проблеми. Культура — надзвичайно складний «організм», що зберігає інформацію, постійно створюючи найвигідніші та найкомпактніші засоби для цього. Одержуючи нові дані, вона зашифрує та дешифрує повідомлення, переводить їх з однієї системи знаків в іншу (Лотман, 2000, с. 395). Подібно до інших її невербальних параметрів (Лич, 2001, с. 16–17), орнаментация кераміки організована в модельні конфігурації так, щоб подавати закодовану інформацію за аналогією зі звуками, словами й реченнями. Це один з художньо й інтелектуально насичених проявів традиційної культури, сталий, консервативний, водночас такий, що трансформується під впливом різних факторів, відображає технологічні знання гончарів, домінуючі в суспільстві світоглядні уявлення та вірування, відбиває естетичні вподобання населення.

Вивчення орнаментации кераміки представниками різних наук (археології, етнології, мистецтвознавства, керамології, культурології) триває понад 130 років. Опубліковано багато спеціалізованих наукових статей і кілька монографій, захищено кілька дисертацій, у яких здебільшого проаналізовано зовнішні прояви художньої культури, пов'язані з орнаментами.

Дослідження орнаментации кераміки як знакової системи — один із найважливіших і найдавніших наукових напрямів, але досі немає ґрунтовної історіографічної студії. Подібні праці актуальні на нинішньому етапі зацікавлення знаковими системами, оскільки дозволяють

підсумувати досвід попередніх дослідників, зрозуміти їхні помилки, викремити пріоритетні напрями подальшого студіювання.

Мета статті — проаналізувати праці дослідників орнаментациі кераміки як знакової системи початку ХХ — ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення цього напрямку пов'язане з появою сто років тому статті росіянина, досвідченого археолога Василя Городцова «Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г.» (1907). У ній здійснено припущення щодо можливості інтерпретації зображення на одній зі знайдених під час розкопок глиняних посудин як «знака невідомої писемності» і відзначено факт наявності подібних артефактів (Городцов, 1907, с. 243, XIII, рис.1). Це припущення було ремінісценцією ідей попередників — російських археологів, котрі досліджували інші території — князя Петра Путятіна (1886) та графа Олексія Бобринського (1902).

Продовжили його ініціативу через понад 30 років також російські вчені — Віра Гольмстен та Олександр Формозов. Досвідчена дослідниця пам'яток Уралу та Поволжя, котра на той час працювала в Ермітажі, за матеріалами колекції цього музею 1941 р. опублікувала статтю «Об элементах орнаментации керамики родового общества Юга СССР». Науковець стверджувала, що значення орнаментациі найвиразніше простежується на артефактах катакомбної та зрубноі археологічних спільнот. Звернула увагу на факт використання обмеженого набору елементів та чітких закономірностей їх комбінування навіть у часи найбільшого піднесення орнаментування, сформулювала висновок щодо можливості розгляду їх як піктограм, тобто зображень, що передають певну думку. Закликала вивчати орнамент глиняного посуду як поєднання знаків із певним сенсом. Але тлумачень конкретних композицій не надала (Гольмстен, 1941). Не наважився цього робити й молодий на час публікування статті «Сосуды срубной культуры с загадочными знаками» російський археолог Олександр Формозов (1953). Він, також проаналізувавши зображення на посуді зрубноі культурно-історичної спільноти (зокрема одиничні з Лівобережної України), спробував викремити, як і Василь Городцов, такі, що передають зародки писемності. У подібному напрямі дослідник працював і в подальшому (Формозов, 1963, 1958).

Варто зауважити, що першу орнаментознавчу розвідку Олександр Формозов написав після публічної критики Іосифом Сталіним учення Миколи Марра та опублікування брошури «Марксизм и вопросы языкознания» (1950), коли радянська археологічна верхівка, вслід за представниками інших наук, почала проводити масову кампанію

з таврування напрацювань науковця. У результаті реакції археологів на критику, вважаємо, і було опубліковано цю статтю в головному науковому виданні СРСР з проблем давньої історії. Зазначимо, що активізація семантичних досліджень у галузі орнаментативної кераміки логічно узгоджується з процесами пристосування до вивчення явищ культури теорії інформації, яка активно розроблялася в розвинутих країнах світу з кінця 1940 рр., завдяки дослідженням американського інженера та математика Клода Шеннона.

З 1970 рр. ініціативи попередників підтримав київський археолог Віталій Отрощенко, видавши своєрідний каталог ідеограм доби пізньої бронзи й подавши власну інтерпретацію окремих з них, пов'язану з давніми індоєвропейськими міфами (Отрощенко, 1996; Отрощенко, 1998; Отрощенко, Корпусова, 2003; Пошивайло, 1993). Послідовницею була й російська дослідниця Олена Захарова, котра в другій половині 1990 — на початку 2000 рр. детально проаналізувала в контексті індоєвропейської міфології складні зображення на кераміці Лівобережної України та півдня Європейської Росії кінця часів середньої — початку пізньої бронзи (Лотман, 2000; Путятин, 1886).

Серед інтерпретаторів зображень доби енеоліту — бронзи особливе місце посідає Юрій Шилов. Використовуючи дедуктивний метод дослідження, він подав власне тлумачення багатьох орнаментів на кераміці в контексті конкретних поховань, віднайшов у них сюжети, пов'язані з персонажами індоарійської та давньогрецької міфології (зокрема Праджapati, Адіті, Дьяуса, Адітійів, Савітара, Зевса, Аполона, Персефони, Діоніса, героїв «Поєми про Гільгамеша») (Шилов, 1995, с. 433-487). Недоліками цих реконструкцій вважаємо їх констатуючий характер, недостатню аргументованість, а також те, що дослідник не пояснив причин розмаїття міфологічних сюжетів, притаманних для значно віддалених хронологічно та територіально народів.

Окрім вищеназваних учених, Микола Чмихов, вивчаючи орнамент кераміки доби бронзи (зокрема Лівобережної України) як знакову систему, висловив гіпотезу, що в ній відображено важливе для людини уявлення про рух Усесвіту й, відповідно, можливо датувати кераміку за зображеними на ній астральними символами (Чмихов, 1979, 1978). Орнаменти Лівобережної України з «календарною» семантикою досліджували також Владислав Андрієнко (1979), Юрій Шилов (1995, с. 440, 445, 448, 465-467), Володимир Беседін й Ілля Сафонов (1996), Олександр Супруненко (1986; 1999) та інші вчені. Основою для такого аналізу слугувала кількість елементів в орнаментальних композиціях.

Важливі концептуальні висновки щодо семантики окремих складових декору кераміки Лівобережної України XIX–XX ст. містяться

в монографії засновника української керамології Олеса Пошивайла «Етнографія українського гончарства» (1993, с. 266–273, 306). Дослідник підсумував інформацію про значення зображень хрестів на посуді, пов'язаному з молочним господарством. Узагальнив інформацію про прибуткову й оберегову його функцію. Останньою вчений наділяв і орнаментацию мисок.

У цей час семантичні дослідження орнаментации кераміки Дніпровського Лівобережжя окремих науковців критикувалися. Через недостатню аргументованість висновків, невідкріпленість переконливими фактологічними матеріалами висловлені гіпотези іноді спростовували. Зокрема міркування щодо розшифрування зображень з астрально-календарною символікою Миколи Чмихова (1979; 1978), котрий на основі дослідження орнаментів на глиняних виробах винайшов «зодіакальний принцип датування археологічних пам'яток», обґрунтовано критикували Борис Рибаків (1981, с. 128–129) та Ілля Сафонов (2002, с. 319), звернувши увагу на їх суттєвий недолік – учений використовував у реконструкціях сучасне, а не давнє розуміння Зодіаку. Юрій Шилов (1995, с. 434) звернув увагу на факт ігнорування вченим інших календарних систем (зокрема місячних).

На нашу думку, не увінчалася успіхом спроба реконструювати семантику деяких орнаментальних елементів на основі аналізу їхніх назв (Рибаків, 1981, с. 89). Дослідники дотримували думки, що в традиційних суспільствах зміст орнаментів більше відображався в назві, а не графічній формі. Це один з ранніх прийомів вивчення семантики орнаментів за формальними ознаками. З часом з'ясовано, що назви мотивів варіювали і в різних народів, і в межах одного етносу чи місцевості. Дослідники пов'язали це з тим, що народні терміни здебільшого являли собою вторинні або пізні осмислення давніх, зокрема символічних візерунків. У них відбилися сучасні, переважно зорові асоціації з предметами та явищами навколишнього світу.

Висновки. Упродовж столітнього звернення дослідників до традиційної орнаментации кераміки Лівобережної України як системи знаків, вона студіювалася здебільшого в контексті вивчення окремих археологічних спільнот (із ширшими, ніж досліджувана територія теренами) як носій інформації про окремі вірування та уявлення з підвищенням аргументованості висновків. Динаміка розвитку цього феномену ґрунтовно не проаналізована. Простежується процес пошуку наукових підходів, на основі яких дослідники прагнули, з одного боку, вивчати структуру орнаменту, мотиви, а з іншого – виявляти семантику різних елементів. Найсистемніше досліджена семантика орнаментів зрубної культурно-історичної спільноти. Саме зі звернення уваги на

належний їй артефакт почалося використання в цьому контексті матеріалів Лівобережної України, опубліковано найбільше статей і єдину монографію. Віднайдено підстави для вирішення питання, означеного Василем Городцовим і епізодично відроджуваного впродовж ХХ ст. Вважаємо, що знаки й символи на глиняних виробах до доби Русі не стали елементами писемності. Хоча в окремих випадках (зокрема в часи зрубної культурно-історичної спільноти) знакова система перебувала на грані її зародження. У межах усної культури вона мала магічне чи мнемонічне значення, нечітке, часто внутрішньо суперечливе, набувала сенсу стосовно ритуалу та усних текстів.

У «календарних» орнаментах на кераміці відображене узагальнене уявлення про основні проміжки часу впродовж року чи його частин. Це радше зображення року, аніж календар у сучасному розумінні, нанесене на глиняні вироби у зв'язку з господарською магією. Оскільки користуватися такими орнаментами як календарями в сучасному розумінні цього слова було неможливо, вважаємо, що мешканці Лівобережної України зображували їх для сприяння вдалому перебігу певних господарських циклів через магічні дії з використанням глиняних виробів.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні динаміки орнаментативної кераміки як знакової системи та розкритті сенсу окремих семантично-наповнених композицій. Необхідність продовження подібних студій зумовлена тим, що музейні колекції знакових зображень постійно збільшуються.

Список посилань

- Андриенко, В. П. (1979). О семантике орнамента сосуда из Владимировки. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы (тезисы докладов конференции)*. (С. 70). Донецк.
- Беседин, В. И., Сафонов И. Е. (1996). Числа в орнаменте срубной культуры. *Российская археология*, 2. (С. 22–33).
- Бобринской, А. А. (1902). О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии. *Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской обл.)*. С. 66–75.
- Гольмстен, В. В. (1941). Об элементах орнаментации керамики родового общества Юга СССР. *Труды отдела первобытной культуры Государственного Эрмитажа*, 1. (С. 1-8).
- Городцов, В. А. (1907). Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. (С. 211–285). Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1.
- Захарова, Е. Ю. (2000). Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции. *Взаимодействие и развитие*

- древних культур южного пограничья Европы и Азии.* (С. 125-127). Саратов.
- Захарова, Е. Ю. (2000). *Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы.* Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.
- Лич, Э. (2001). *Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии.* Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Лотман, Ю. М. (2000). *Семиосфера.* Санкт-Петербург: Искусство.
- Пуятин, П. А. (1886). Орнаментика древнего гончарства. *Труды VI Археологического съезда.* (С. 71-83). Одесса: Типография А. Шульце, 1.
- Отрошенко, В. В. (1996). К вопросу о модели мира у населения срубной области. *Археoaстрономия: проблемы становления. Тезисы докладов международной конференции.* Москва: Институт археологии РАН. (С. 106-108).
- Отрошенко, В. В. (1998). Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах.* (С. 93-98). Донецьк.
- Отрошенко, В. В., Корпусова, В. М. (2003). Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Магістеріум.* (С. 13-18). Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 11.
- Пошивайло, О. (1993). *Етнографія українського гончарства.* Київ: Молодь.
- Рахно, К. (2005). «Овесець»: до семантики мотиву традиційної орнаментики гончарних виробів Лівобережної України. *Народна творчість та етнографія,* 4, 89-95.
- Рыбаков, Б. А. (1981). *Язычество древних славян.* Москва: Наука.
- Сафонов, И. Е. (2002). О реконструкции календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы. *Археология,* 3, 127-133.
- Супруненко, А. Б. (1986). Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик. (С. 243-244). *Советская археология,* 4.
- Супруненко, О. Б. (1999). Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі. *Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя, Матеріали міжнародної археологічної конференції).* (С. 88-91). Дніпропетровськ.
- Формозов, А. А., Отрошенко В. В. (1988). *К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла.* (С. 147-178). *Studia Praehistorika.* Sofia, 9.
- Формозов, А. А. (1958). Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР. (С. 140-141). *Советская археология,* 2.
- Формозов, А. А. (1963). Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности. (С. 180-183). *Вестник древней истории,* 2.
- Формозов, А. А. (1953). Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. (С. 193-200). *Вестник древней истории,* 1.

- Чмихов, М. О. (1979). Деякі змістові закономірності структури орнаменту катакомбної кераміки. (С. 87–97). *Вісник Київського університету. Історичні науки*.
- Чмихов, М. О. (1978). Зодіакальний принцип датування в археології. (С. 98–109). *Вісник Київського університету*, 20.
- Шилов, Ю. А. (1995). *Прародина Ариев. История, обряды, мифы*. Киев: СИНТО.

References

- Andrienko, V. P. (1979). On the semantics of the ornament of the vessel from Vladimirovka. *Problems of the Bronze Age of the South of Eastern Europe (abstracts of the conference)*. Donetsk, 70. [In Russian].
- Besedin, V. I., Safonov I. E. (1996). Numbers in the ornamentation of the carcass culture. *Russian Archeology*, 2, 22-33. [In Russian].
- Bobrinskiy, A. A. (1902). On some symbolic signs, common primitive ornamentation of all peoples of Europe and Asia. *Proceedings of the Yaroslavl Regional Congress (Congress of researchers of history and antiquities of the Rostov-Suzdal region)*, 66-75. [In Russian].
- Holmsten, V. V. (1941). On the elements of ornamentation of ceramics of the patrimonial society of the South of the USSR. *Proceedings of the Department of Primitive Culture of the State Hermitage*, 1, 1-8. [In Russian].
- Gorodtsov, V. A. (1907). Results of archaeological research in Bakhmut district of Ekaterinoslav province in 1903. *Proceedings of the XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav*. Moscow: Printing house of G. Lissner and D. Sobko, 1, 211-285. [In Russian].
- Zakharova, E. Yu. (2000). Reflection of the main Indo-European myth in the carved pictorial tradition. *Interaction and development of ancient cultures of the southern borderlands of Europe and Asia*. Saratov, 2000, 125-127. [In Russian].
- Zakharova, E. Yu. (2000). *Vessels with the signs of the carved community of the Late Bronze Age*. Voronezh: Central Black Earth Book Publishing House. [In Russian].
- Leach, E. (2001). *Culture and communication. Logic of interrelation of symbols. To the use of structural analysis in social anthropology*. Moscow: Publishing firm «Vostochnaja literatura» of the Russian Academy of Sciences. [In Russian].
- Lotman Yu. M. (2000). *The Semiosphere*. St. Petersburg: Iskusstvo. [In Russian].
- Putyatin, P. A. (1886). Ornamentatics of ancient pottery. *Proceedings of the VI Archaeological Congress*. Odessa: Typograph A. Schulze, 1, 71-83. [In Russian].
- Otroshchenko, V. V. (1996). To the issue of the model of peace in the population of the cut-off area. *Archeoastronomy: problems of formation. Abstracts of the international conference*. Moscow: Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences, 106-108. [In Russian].

- Otroschenko, V. V. (1998). The plot of reincarnation in the iconic system of tribes of the log-book community. *Archaeological almanac*. Donetsk, 93-98. [In Ukrainian].
- Otroschenko, V. V., Korpusova, V. M. (2003). Swastika in Sign systems of the Copper Bronze Age in Ukraine. *Magisterium*. Kyiv: Publishing House «KM Academy», 11, 13-18. [In Ukrainian].
- Poshivailo, O. (1993). *Ethnography of Ukrainian pottery*. Kyiv: Molod. [In Ukrainian].
- Rakhno, K. (2005). «Ovessets»: to the semantics of the motive of traditional ornamentation of pottery of the Left Bank of Ukraine. *Folk art and ethnography*, 4, 89-95. [In Ukrainian].
- Rybakov, B. A. (1981). *Paganism of the ancient Slavs*. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Safonov, I. E. (2002). On the reconstruction of the calendar systems of the population of the Eastern European steppe and the forest-steppe of the Bronze Age. *Archeology*, 3, 127-133. [In Russian].
- Suprunenko, A. B. (1986). Crops from the vicinity of the village of Orlik. *Soviet archeology*, 4, 243-244. [In Russian].
- Suprunenko, O. B. (1999). A pot with a calendar ornament in a log building complex in Pori. *Ethnical History and Culture of the Population of the Steppe and the Forest-Steppe of Eurasia (from the Stone Age to the Early Middle Ages: Materials of the International Archaeological Conference, Dnipropetrovsk*, 88-91. [In Ukrainian].
- Formozov, A. A., Otroschenko V. V. (1988). To the problem of writing in tribes of the Northern Black Sea Region in the era of early metal. *Studia Praehistorika*. Sofia, 9, 147-178. [In Russian].
- Formozov, A. A. (1958). Materials for the study of the art of the Bronze Age of the south of the USSR. *Soviet archeology*, 2, 140-141. [In Russian].
- Formozov, A. A. (1963). Vessels with the signs of the Eneolithic and Bronze Age and the history of writing. *Herald of Ancient History*, 2, 180-183. [In Russian].
- Formozov, A. A. (1953). The vessels of the carving culture with mysterious signs. *Herald of Ancient History*, 1, 193-200. [In Russian].
- Chmykhov, M. O. (1979). Some content patterns of the structure of the ornament of catacomb ceramics. Bulletin of the University of Kyv. *Historical Sciences*, 87-97. [In Ukrainian].
- Chmykhov, M. O. (1978). The zodiacal principle of dating in archeology. *Bulletin of the University of Kyiv*, 20. *Historical sciences*, 98-109. [In Ukrainian].
- Shilov, Yu. A. (1995). *Prorodin Aryev. History, rituals, myths*. Kiev: SINTO. [In Russian].

Надійшла до редакції 27.03.2018 р.